



MAH/MUL/03051/2012
ISSN-2319 9318



Vidyawarta®

Issue-21, Vol-10, Jan. to March 2018
International Multilingual Research Journal

Editor
Dr. B. Ramani



13) INCLUSIVE GROWTH AND SOCIAL DEVELOPMENT IN INDIA

Dr. Ram Narain Meena—Dr. Rajesh Kumar Jangir, Jaipur

|| 66

14) Variety of Internet usage among the youth in Kanpur: A Sociological Study

Poornima Shukla, Varanasi

|| 72

15) Impact of Social media on Indian Youth: A sociological study of college students

Anurag Singh, Etawah-UP.

|| 74

16) The Out Break of the Revolt of 1857 in the Districts of Ambala & Thanesar

Karan Singh, Chandigarh

|| 77

17) Modernization in relation to Values among Graduate students of Tehsil Abohar

Dr. Susheela Narang, Abohar

|| 82

18) India in the K-Economy

Nitin R. Tatte, Amravati

|| 86

19) जागतिकीकरणाचा शेती व उद्योगावरील परिणाम

प्रा.डॉ.मोहोकार हरिहर शिवदास, मुदखेड जि.नांदेड

|| 89

20) माहिती लेखापरीक्षण

प्रा.भगवान रा.डोके, वाळुज, औरंगाबाद.

|| 92

21) स्त्री सक्षमीकरण आणि लैंगिक समता

डॉ. राजेश्री एन. कडू, ता.नरखेड, जि.नागपूर

|| 96

22) भारतातील स्त्री गुन्हेगारीचा अभ्यास

प्रा.भारती शंकरराव कोल्हे, नाशिक

|| 99

23) काश्मीर प्रश्न: भारत-पाकिस्तान संघर्षाचा कद्राबद्द

डॉ. गुलाब हरी निकुभ-प्रा. दिनेश दयाराम माळी

|| 100

24) जळगांव जिल्ह्यातील चोपडा शेतकरी सहकारी साखर कारखाना लि. चहाडी याचे आर्थिक विकासातील योगदान.

प्रा.गोपाल जगन्नाथ पाटील, ता.चोपडा जि.जळगांव

|| 104

ना गुन्हेगारीचा कलंक लागतो.

23

विघटित कुटुंब :

स्त्री गुन्हेगारीमध्ये तिची कौटुंबीक पाश्र्वभूमी महत्त्वाचे सते. आई वडिलांचा घटस्फोट, आईकडून छळ, घरातील संघर्ष तून मुली स्त्रिया नैसर्गिक प्रेमाला मुकतात व विपणगमनाकडे अथवा हेगारीकडे वळतात.

1) लैंगिक-अनैतिक संबंध :

परपुरुषाशी निर्माण झालेले अनैतिक संबंध, कुमारी माता, णहत्या, पतीचा खून, चोज्या या प्रकारचे गुन्हे करण्यामागे अनैतिक ंबंध कारणीभूत ठरतात.

2) वुसंगत :

चांगल्या संस्कारावर अनेक गोष्टी अवलंबून असतात. कौटुंबीक चातावरण जर दूषित असेल, पत्नीकडे दूर्लक्ष होत असेल, तची शारिरीक गरज योग्य त्या मार्गाने पूर्ण होत नसेल तर अशा ेळी स्त्रिया गुन्हेगारी क्षेत्राकडे पावले टाकतात.

तसेच घटस्फोट, परित्याग, फसवणूक, श्रीमंतीची अभिलाषा णा सर्व गोष्टी स्त्री गुन्हेगारीशी संबंधीत आहेत.

या सर्व गोष्टीतून, गुन्हेगारीतून स्त्रीला मुक्त करायचे असेल तर स्त्री शिक्षणाचा विस्तार करणे गरजेचे आहे, कुटुंबात समान दर्जा स्थान मिळणे गरजेचे आहे, नोकरीत समान संधी देणे गरजेचे आहे, स्त्री जाचक रूढी, परंपरा, हद्दपार करणे गरजेचे आहे, आर्थिक क्षेत्रात तिला स्वायत्ता देणे गरजेचे आहे, तसेच राजकारणात तिला शोभेचे बाहुले न बनवता जीवंत सहभाग असणे गरजेचे आहे.

संदर्भ सूची

- 1) प्रा.वेदप्रकाश, प्रा.घोटे-भारतीय सामाजिक समस्या आणि अपराधशास्त्र
- 2) स्वांत : "क्राइम इन इंडिया" १९९८ पृष्ठ २७१
- 3) Ghosh Shubhra-Female Criminals in India

□□□

काश्मीर प्रश्न : भारत-पाकिस्तान संघर्षाचा केंद्रबिंदू

डॉ. गुलाब हरी निकुंभ

(विभाग प्रमुख-संरक्षण व सामरिक शास्त्र विभाग)

प्रताप महाविद्यालय, अमळनेर, जि. जळगांव

प्रा. दिनेश दयाराम माळी

(विभाग प्रमुख - संरक्षण व सामरिक शास्त्र विभाग)

कै.श्रीमती विमलबाई उत्तमराव पाटील कला व

कै. डॉ. बी. एस. देसले विज्ञान महाविद्यालय, साक्री, जि. धुळे

प्रस्तावना :-

भारत आणि पाकिस्तान यांच्या संबंधातील अतिशय ज्वलंत आणि धगधगता संवेदशील मुद्दा म्हणजे काश्मीर होय. संपूर्ण जगाचे लक्ष या मुद्द्यावर वेळोवेळी केंद्रित झालेले दिसून येते. भारत-पाकिस्तान संबंधातील कळीचा मुद्दा काश्मीर प्रश्नच राहिलेला आहे. भारतीय स्वातंत्र्य आणि पाकिस्तानची निर्माती पासूनच काश्मीरचा प्रादेशिक विवाद वाढतच राहिला आहे. विशेष म्हणजे आतापर्यंत अनेक लहान-मोठे संघर्ष व काश्मीर साठी तीन मोठी युद्धे भारत पाकिस्तान दरम्यान झालेली आहेत.

भारतीय संघराज्यातील २८ राज्या पैकी जम्मू आणि काश्मीर हे एक राज्य आहे. "भौगोलिक दृष्ट्या काश्मीरचे तीन विभाग आहेत. १) जम्मू २) काश्मीर खोरे ३) लडाख. जम्मू काश्मीरचे एकूण क्षेत्रफळ २,२२,२३६ चौरस किलोमीटर आहे." १ प्रशासकीय दृष्ट्या या राज्याचे जम्मू, कठुआ, उधमपूर, डोडा, पृंछ-राजोरी, श्रीनगर, अखंतधनाग, बारामुल्ला, लडाख असे विभाग करण्यात आले आहेत. जम्मू काश्मीरच्या तीनही भागातील हवामान भिन्न आहे तसेच सामाजिक, सांस्कृतिक व धार्मिक भिन्नता दिसून येते. २ विशेष करून हिंदू, मूस्लिम व बौध्द धर्मीयांचे वास्तव्य या प्रदेशात अधिक प्रमाणात आहे. सध्या काश्मीरचे खोरे, जम्मूचे क्षेत्र आणि लडाख हे भारतीय अधिपत्याखाली आहे. अदिवासी क्षेत्र पाकिस्तानच्या अधिपत्याखाली आहे. काही

पर्वतीय क्षेत्र पाकिस्तान मध्ये तर काही भारतात आहे. ३ १९४७ मध्ये आक्रमण करून जो भाग पाकिस्तानाने ताब्यात घेतला होता त्याला 'पाकव्याप्त काश्मीर' किंवा 'आझाद काश्मीर' असे म्हटले जाते.

भारत आणि पाकिस्तान यांच्या दरम्यान काश्मीर प्रश्नामुळेच आजपर्यंत १९४७-४८, १९६५, १९७१ आणि १९९९ या वर्षांमध्ये युद्ध व संघर्ष झालेले दिसून येतात या युद्ध व संघर्षबरोबरच विविध सामंजस्य करार त्यात 'सिमला करार', 'आग्रा शिखर परीषद' त्याचबरोबर इतरही विविध बोलणी आणि चर्चाद्वारे काश्मीर प्रश्नाचे निवारण होऊ शकले नाही. वेळोवेळी भारत आणि पाकिस्तान यांच्यात अप्रत्यक्षरीत्या आणि प्रत्यक्षरीत्याही तिसऱ्या पक्षाने विविध पातळीवर महत्त्वाची भूमिका निभावली आहे विशेष करून भारत आणि पाकिस्तान या देशांदरम्यान सकारात्मक चर्चा व विश्वास बांधणीसाठी अमेरिकेने अप्रत्यक्ष केलेला हस्तक्षेप व अमेरिकेची भूमिका याबाबत दक्षिण आशियात शीतयुद्धोत्तर कालखंडात बरेचसे बदल झालेले निदर्शनास येतात.

भारत आणि पाकिस्तान यांच्यातील वादाचा मुख्य मुद्दा काश्मीरच आहे. काश्मीरसाठीच आजपर्यंत लहान-मोठी चार युद्धे लढली गेली. त्याचबरोबर दशहतवादालाही वेळोवेळी तोंड द्यावे लागत आहे. अर्थातच देशाच्या आर्थिक आणि सांस्कृतिक विकासाला जेवढा वेळ आणि यंत्रणा लागते तेवढी देणे शक्य होत नाही. याचाच नकारात्मक परिणाम राष्ट्रीय विकासावर होतो या दृष्टीने द्विपक्षीय चर्चेद्वारे अथवा तिसऱ्या पक्षकाराच्या सकारात्मक मध्यस्थीने आणि शांततेच्या मार्गाने काश्मीर प्रश्न सोडविता येईल याचा विचार करणे क्रमप्राप्त झाले आहे. सदर संशोधनातून तिसऱ्या पक्षकाराच्या भूमिकेतून आणि प्राधान्याने अमेरिकेच्या मध्यस्थीने हा प्रश्न कसा सोडविला जाऊ शकतो याचे महत्त्व दर्शविण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. कारण अमेरिकेच्या मध्यस्थीने आंतरराष्ट्रीय स्तरावर अनेक संघर्ष संपल्याचे किंवा कमी झाल्याची अनेक उदाहरणे आहेत.

काश्मीरचे भारतात विलिनीकरण संदर्भात राजा हरिसिंह यांनी भारताचे शेवटचे गव्हर्नर जनरल लॉर्ड माउंटबॅटन यांना पत्र लिहिण्याचे संदर्भ मिळतात. त्या पत्रात त्यांनी म्हटले होते की, "साध्या वेशातील आफ्रिकी (वायव्य सरहद्दीवरील लढाऊ जमात) सीनिकांना अत्याधुनिक शस्त्रास्त्रांसह राज्यात घुसविण्यात आले आहे. त्यामुळे निर्माण झालेली गंभीर परिस्थिती पाहता भारताकडून मदत

मागीतल्यारिशावाय कोणताही अन्य पर्याय मला दिसत नाही. परंतु माझे राज्य भारतीय संघराज्यात विलीन झाल्याखेरीज भारताकडून अशी मदत मिळणार नाही. त्यामुळेच भारतीय संघराज्यात सामील होण्याचा निर्णय मी घेतला असून सामीलनामा या पत्रासोबत जोडला आहे. तो तुमच्या सरकारने स्वीकारावा अशी माझी इच्छा आहे अन्यथा माझे राज्य व तेथील जनतेस आफ्रिकी मारेकऱ्यांच्या तोंडी देणे एवढा एकच पर्याय माझ्यापुढे आहे." ४ या पत्रावर लॉर्ड माउंटबॅटन यांनी त्वरीत उत्तर पाठविले की, पत्रात वर्णन केलेली विशिष्ट परिस्थिती पाहता तुमच्या राज्याचा भारतीय संघराज्यातील विलिनीकरणास मान्यता देण्याचा निर्णय आमच्या सरकारने घेतला आहे. सदर वरील पत्राच्या संदर्भावरून असे दिसते की काश्मीर हा कायदेशीररीत्या व अधिकृतपणे भारतात विलीन झाला आहे. असे असतांना देखील पाकिस्तान वारंवार दहशतवादी कारवायांच्या माध्यमाने, विविध राजनैतिक खेळी खेळून, जनमत चाचणीच्या नावे त्याचबरोबर अमेरिकेसारख्या विकसित व बलाढ्य देशाची चापलूसी करून त्याच्या मदतीने तसेच वेळोवेळी आंतरराष्ट्रीय परिषदेत खोटे दावे करून काश्मीरवर अधिकार दाखविण्याचा प्रयत्न सातत्यापूर्ण करीत आलेला आहे.

काश्मीर समस्या ही भारत व पाकिस्तान यांच्यातील संघर्षाचा संबन्धातील तणाव व चढ-उतार याचा मुख्य केंद्रबिंदू आहे. खर तर काश्मीर समस्या ही भारत व पाकिस्तान यांच्यातील प्रादेशिक विवादाचा भाग समजली जाते. काश्मीरचा प्रश्न हाच भारत पाकिस्तान संबन्धातील महत्त्वाचा भाग १९४७ पासुधन आजपर्यंत आहे. दोन्ही देशांच्या दृष्टीने काश्मीर प्रश्न प्रतिष्ठेचा व प्रादेशिक हिताचा मानला जातो. त्यामुळेच दोन्ही देशात तणावाचे व संघर्षाचे वातावरण कायम राहते. काश्मीर पाकिस्तानात विलिध्न व्हावा ह्या पाकिस्तानच्या सामील करून घेण्याच्या घातपाती व आक्रमक प्रयत्नामुळे काश्मीर भारतात विलिन झाला आणि येथूनच खऱ्या अर्थाने काश्मीर समस्या उभी राहिली. "ऑक्टोबर १९४७ मध्ये पाकिस्तानने काश्मीर वर आक्रमण केले, तेव्हा महाराजा हरिसिंह मदतीसाठी भारताकडे धावत आले. भारताने मदतीसाठी विलिनीकरणाची अट घातली." ५ पाकिस्तानला दुसऱ्यांदा त्यांच्या घातपाती कारवायांमुळे १९७१ साली पराभवाचा सामना करावा लागला. "१९७१ साली आपल्या सैन्याने पाकिस्तानचा निश्चित पराभव करून 'बांग्लादेश' ची निर्मिती केली होती." ६

भारताने बांग्लादेशची निर्मिती केली असे वरकरणी वाटत

ले तरी त्यामागे पाकिस्तान ने केलेल्या विविध दहशतवादी
रवाया ही त्यास कारणीभूत आहेत कारण तसे पाहायला
नीनकरणाच्या वेळेस जुनागढ, हैद्राबाद संस्थानांचा देखील चाद
भवला परंतु "काश्मीर आणि जुनागढ व हैद्राबाद या दोन
स्थानातील सर्वात महत्वाचा फरक म्हणजे काश्मीर हा एकमेव
रत आणि पाकिस्तान यांच्याशी प्रत्यक्ष क्षेत्रीय संपर्कांत आहे. त्यामुळे
रताच्या एक-राष्ट्र संकल्पेला पाकिस्तान प्रभावीपणे विरोध करत
हे. काश्मीर हे एक रणांगण बनले आहे जेथे जुनागढ आणि हैद्राबाद
नांना महत्व नाही." ७ अर्थात पाकिस्तानने नाहक काश्मीर प्रश्नावरून
रताशी हा वाद सतत सुरू ठेवला आहे. त्यामुळे भारताची काश्मीर
विषयक विचारधारा ही नैतिकतेला धरून आहे.

भारताची काश्मीर विषयक विचारधारा नैतिकतेला धरून
नसली तरी पाकिस्तानला काश्मीर हवे आहे कारण काश्मीरचे
भूराजकीय व लष्करी दृष्ट्या विशेष महत्व आहे. काश्मीरच्या उत्तरेस
काराकोरम खिंड, मध्यभागी हिमालय पर्वत तर दक्षिणेस पीरपंजाल
पर्वत असून या पर्वत श्रेणींमध्ये सुपीक व सपाट काश्मीर खोरे आहे.
काश्मीरच्या वायव्येस पाकिस्तान अफगाणिस्तान, सोव्हिएत रशियातून
वेगळे झालेले काझाखीस्तान व चीन यांच्या सीमा एकत्र येतात. त्यामुळे
काश्मीरचा भाग अत्यंत संवेदनशील असून जोझिला, खुंजेराब, गिलगीट
या खिंडी आणि नंदादेवी, नंगापर्वत हे लष्करीदृष्ट्या महत्वाचे आहेत.
काराकोरम व गिलगीट क्षेत्राचे महत्व भारताच्या दृष्टीने अधिक आहे.
काश्मीरचे भूराजकीय व सामरिक महत्व असल्या कारणाने अमेरिका
शांतयुद्ध काळात सोव्हिएत रशिया, चीन यांनाही आंतरराष्ट्रीय
राजकारणासाठी या पारिसरात आपले अस्तित्व असावे असे वाटत
होते. ८

भौगोलिक दृष्ट्या सियाचीन क्षेत्र व भारत पाकिस्तान
दोघांच्या दृष्टीने महत्वाचे आहे. १९८६ पासून हा १०००० चौ.की. मी
चा भाग भारताच्या ताब्यात आहे. सियाचीनचा भाग भारताच्या दृष्टीने
महत्वाचा व युद्धनैतिक आहे कारण येथून पूर्वस तिबेट सिकीयांग
रस्ता अक्साई चीन मधून जातो. उत्तरेस खुंजेराब खिंडीतून जाणारा
काराकोरम महामार्ग ५३७ मैलावर आहे. ९ त्या रस्त्याने चीनला
हिंदी महासागरा पर्यंत सहज पोहचता येते. एवढेच नव्हे तर या
भागावरून सीमालगत असलेल्या विविध देशांवर व त्यांच्या
हालचालीवर लक्ष ठेवणे सहज सोपे आहे.

भारत व पाकिस्तान यांचे संबंध काश्मीर प्रश्नावर कायमच

तणावयुक्त राहिलेले आहेत. असे असले तरी भारताने सातत्यपूर्ण
पाकिस्तानशी संबंध सुधारण्याचा प्रयत्न केला आहे. भारताने वेळोवेळी
पुढाकार घेतला असला तरी पाकिस्तानने कधीही सकारात्मक प्रतिसाद
दिलेला दिसून येत नाही. भारत-पाकिस्तान मध्ये चार वेळा मोठी
युद्धे झाली आहेत व चारही वेळा पाकिस्तानला पराभवाचा सामना
करावा लागला. असे असले तरी भारत-पाकिस्तान संबंध सुधारण्याच्या
दृष्टीने व काश्मीर प्रश्न मार्गी लावण्यासाठी भारत व पाकिस्तान मध्ये
वेळोवेळी विविध सामंजस्य करार करण्यात आले. या करारांवर
दोन्ही देशांच्या तत्कालीन प्रमुखांनी सहाय्य केल्या आहेत. हे करार
विशेष करून काश्मीर प्रश्न सोडविण्याच्या दृष्टीने करण्यात आले
आहेत. ते करार खालीलप्रमाणे-

दिल्ली सामंजस्य करार, ताश्कंद करार (१९६६), सिमला
करार (१९७२), काश्मीर सामंजस्य करार (१९७५) आणि लाहोर
सामंजस्य करार (१९९९) इत्यादी करार हे काश्मीर प्रश्न शांततेच्या
मार्गाने सुटावा व पाकिस्तान पुरस्कृत दहशतवादी कारवायांना
थांबविण्याच्या दृष्टीने केले गेलेले करार होते.

तत्कालीन भारतीय पंतप्रधान पंडीत जवाहरलाल नेहरू
व शेख अब्दुल्ला यांच्यात १४ जुलै १९५२ रोजी एक विस्तृत सामंजस्य
करार झाला. या करारातील घोषणांना पंडित जवाहरलाल नेहरू
यांनी २४ जुलै १९५२ ला जम्मू व काश्मीर राज्याच्या संविधान सभेत
स्वीकृती प्रदान केली. या करारालाच 'दिल्ली सामंजस्य' करार असे
म्हटले जाते.

भारत व पाकिस्तान चे १९६५ मध्ये युद्ध झाले. हे युद्ध
थांबविण्यासाठी आंतरराष्ट्रीय स्तरावर प्रयत्न केले गेले असले तरी
प्रामुख्याने रशियाच्या मध्यस्थीने ३ जानेवारी १९६६ रोजी युद्ध
थांबविण्यात येऊन उभय राष्ट्रात चर्चा घडवून आणण्यावर भर देण्यात
आला. त्यानुसार भारताचे पंतप्रधान लाल बहादुर शास्त्री आणि
पाकिस्तानचे अध्यक्ष अयुबखान यांच्यात ताश्कंद येथे ३ जानेवारी
१९६६ ला वाटाघाटी सुरू केल्या. रशियन नेतृत्वाने यामध्ये असे
सुचविले की दोन्ही देशांनी ५ ऑगस्ट १९६५ च्या स्थितीत आपापले
सैन्य परत घ्यावे. "जवळ-जवळ ६ दिवसांच्या चर्चेअंती १० जानेवारी
१९६६ ला भारताचे प्रधानमंत्री श्री. लाल बहादुर शास्त्री व पाकिस्तानचे
राष्ट्रप्रमुख यांनी या करारावर सहया केल्या. तसेच दोघांनी सहमती
दर्शावली की दोन्ही पक्षांना युद्ध विराम आणि युद्धविराम रेषेचा आदर
करायला हवा." १०

१९७१ च्या भारत-पाकिस्तान युद्ध विरामानंतर युध्दातून निर्माण झालेल्या समस्या सोडविण्यासाठी 'सिमला करार' करण्यात आला. या करारातगत "उत्तम शेजार, सलोख्याची आवश्यकता, दोन्ही देशांमधील शांततापूर्ण सहअस्तित्व, शाश्वत शांती, क्षेत्रीय एकात्मता, सार्वभौमत्वाबद्दल आदर आणि एकमेकांच्या बाबीमध्ये हस्तक्षेप न करण्याची वचनबद्धता होती." ११ तसेच त्यानंतर अर्मेरिकेने ही मान्य केले की, "काश्मीर हा एक अतिरेकी प्रदेश झाला असून १९७२ साली झालेल्या सिमला करारानुसार भारत व पाकिस्तानने या समस्येचे निराकरण करावे." १२

१९७५ मध्ये तत्कालीन भारतीय पंतप्रधान श्रीमती इंदिरा गांधी व शेख अब्दुल्ला यांच्यात काही अटीवर सहमती दर्शविण्यात आली आणि त्याच आधारावर १९७५ मध्ये शेख अब्दुल्ला काश्मीरचे मुख्यमंत्री बनले. हा करार काश्मीर सामंजस्य करार म्हणून प्रसिद्ध आहे.

भारत व पाकिस्तान या दोन्ही देशांनी लाहोर कराराच्या माध्यमाने आपापसातील संबंध विकसित करण्यावर भर दिला. तसेच विवादांचे निराकरण द्विपक्षीय चर्चेच्या माध्यमाने केले जाईल असे मान्य झाले. भारत व पाकिस्तान संबंधातील सुधारणाविषयक प्रयत्नांच्या बाबतीत 'लाहोर करार' एक महत्त्वाची ऐतिहासिक घटना मानली जाते. "आज काश्मीर प्रश्न दक्षिण आशियात स्फोटक झालेला आहे. जगाच्या पाठीवर भारत असा एकमेव देश आहे की, त्याच्या सभोवती दोन अण्वस्त्रधारी देश आहेत. त्यामुळे काश्मीर प्रश्न सोडविताना आपल्याला Confidence Building Measures (विश्वासबांधणी) आणि Track-II Diplomacy यांचा वापर करून या प्रश्नाकडे बघावे लागणार आहे." १३

निष्कर्षतः असे स्पष्ट करता येईल की, भारत आणि पाकिस्तान यांच्यात सुरू असलेला काश्मीर प्रश्न हा फक्त काश्मीरच्या विलीनकरणाशीच नव्हे तर अनेक असे घटक आहेत ज्यामुळे तो प्रश्न आजही धगधगत आहे. कारण काश्मीर चे सामरिक व भौगोलिक महत्त्व अनेक देशांच्या दृष्टीने त्यांच्या हिताचे असल्या कारणाने अनेक देश या विवादात अप्रत्यक्षपणे आपला हस्तक्षेप करत असल्या कारणाने हा विवाद अजून ही सुटलेला नाही.

संदर्भ ग्रंथ :-

- १) www.census२०११.co.in
- २) चौधरी ए.पी., चौधरी अर्चना, भारताची अंतर्गत सुरक्षा, प्रशांत पब्लिकेशन्स जळगाव, २००८, पृष्ठ क्र. ३२.

- ३) पाटील मधुकर डॉ., अमृतकर सुनिल डॉ., समकालीन भारत, अथर्व पब्लिकेशन्स, जळगाव, २००८, पृष्ठ क्र. ७६.
- ४) बाजमाई संदिप - काश्मीरमधील स्वयंनिर्णयाचा प्रश्न (लेख)- दैनिक महाराष्ट्र टाइम्स, दिनांक २१/०९/१९९४
- ५) मोरे शेषराव, काश्मीरच्या विलीनीकरणाची शोकांतिका नायक कोण ? खलनायक कोण ? साप्ताहिक सकाळ, २१ ऑक्टोबर १९९५
- ६) भाटे सनत कॅप्टन - रिजनल स्टडी सेंटर, पुणे, भारत-पाकिस्तान संबंध : एक दृष्टिकोण केसरी रविवार पुरवणी, २ ऑगस्ट १९८१.
- ७) Singh Jasjit, Kargil 1999-Pakistans Fourth War for Kashmir, Knowledge World Publication, New Delhi, Pg. 4.
- ८) जाधव व्ही. वाय., भारताची अंतर्गत सुरक्षा, अथर्व पब्लिकेशन्स, जळगाव, २०१४, पृष्ठ क्र. ७६.
- ९) जाधव व्ही. वाय., भारताची राष्ट्रीय सुरक्षा, स्नेहवर्धन प्रकाशन, पुणे, २०११, पृष्ठ क्र. २१५.
- १०) A. Raju, Third-Generation Indian Perceptions of the Kashmir Issue, Regional Centre for Strategic Studies, Colombo, Srilanka, 2001. Pg. No. 15
- ११) Sawhney Pravin, The Defence makeover, Pg. No. 135
- १२) Grover Verender (Edi.), The Story of Kashmir-Yesterday and Today, Deep and Deep Publication, New Delhi-1995, Pg.No. 664
- १३) खरे विजय डॉ., जागतिक राजकारणात भारत, पृ. क्र. १५६

